

УДК27-277+378.628(477-25)"18/19"

Головащенко С. І.

БІБЛЕЇСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В АКАДЕМІЇ У 1861-1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА»)

Запропоновано опис та попередній аналіз масиву публікацій з біблеїстики, авторами яких були представники київського духовно-академічного осередку. Визначено основні проблемно-тематичні розділи, за якими люже здійснюватися подальший аналіз біблеїстичної проблематики в КДА.

Одним з найбільш репрезентативних джерел для вивчення київської духовно-академічної біблеїстики у другій половині XIX — на початку XX ст. можна вважати публікації в «Трудах Императорской Киевской Духовной Академии»¹. Цей друкований орган протягом понад півстоліття безпосередньо відображав стан академічної богословської науки та викладання.

Пропонується опис та попередній аналіз масиву публікацій з біблеїстики, авторами яких були переважно представники КДА, а також інших духовно-навчальних інституцій. Одним з важливих моментів дослідження означеного масиву є аналіз проблематики публікацій з біблеїстики. Цей аналіз може і повинен бути здійснений принаймні у двох аспектах:

- з урахуванням культурно-конфесійного та політико-ідеологічного контексту функціонування духовно-академічної біблеїстики в Російській імперії як галузі офіційного богослов'я та засобу професійної підготовки кадрів духовенства та богословів;
- в контексті європейської та світової біблеїстики - як в традиційно-богословському, так і в модерному науково-критичному вимірах її розвитку.

В публікаціях можна виокремити низку проблемно-тематичних напрямів, їх структура може визначатися, по-перше, традиційним дисциплінарним розподілом у біблеїстиці, по-друге, специфікою цілей та завдань православної духовної академії як навчального та богословського закладу. Коротко охарактеризуємо ці напрями, враховуючи також питому вагу відповідних публікацій на різних етапах існування ТКДА.

Ісагогіка. До цього проблемно-тематичного напрямку належать публікації з викладом вступних, загальних відомостей про Святе Письмо в цілому або про окремі книги Старого чи Нового Завіту. Ісагогічні матеріали, зважаючи на їх специфічне місце в біблеїстичних дослідженнях, є необхідним компонентом коментаторських розвідок, а також навчальних курсів. Цим визначається достатня регулярність відповідних публікацій у ТКДА та їх рівномірний розподіл за роками. Також нагадаємо, що саме на тлі ісагогіки на межі XIX та XX ст. відбувалася суперечлива взаємодія традиційних («стара Ісагогіка») та науково-критичних («нова Ісагогіка») методологій у біблеїстиці. Ісагогічні публікації в ТКДА в різні роки найактивніше репрезентовані такими представниками академічної професури, як

¹Далі-ТКДА.

Д. І. Поспехов, С. М. Сольський, А. С. Царевський, Я. О. Олесницький, М. М. Дроздов, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський². Тематично ж тут визначаються:

- оглядові статті, присвячені окремим біблійним книгам або розділам Святого Письма (найбільша частина розділу)³;
- публікації, присвячені проблемам написання загальних вступів до Біблії, що торкалися як науково-методологічних, так і навчально-дидактичних питань⁴;
- спеціальні ісагогічні розвідки, де розглядалися питання походження, датування, авторства, хронології біблійних книг⁵.

З авторів, які належали до інших духовно-академічних шкіл, відзначимо видатного Санкт-Петербурзького біблієста М. Н. Глибоковського з його розвідками, присвяченими хронології Старого та Нового Завіту⁶.

Біблійна екзегеза та біблійне богослов'я. До цієї великої групи публікацій відносимо, по-перше, твори, присвячені біблійним тлумаченням як в історичному аспекті (історія екзегези), так і в аспекті розкриття певних понять або тем біблійного богослов'я. По-друге, це власне коментарі конкретних біблійних книг або їх фрагментів.

Характерною ознакою цих публікацій є переважне виконання їх на засадах традиційної православної екзегетики. Проте не виключалося достатньо активне зіставлення традиції з модерною раціоналістичною критикою, а також з досвідом інославної (переважно протестантської) екзегези. Цей проблемно-тематичний розділ найбільше представлений такими авторами, як С. М. Сольський, Д. І. Богдашевський, В. П. Рибінський, М. Н. Скабалланович, О. О. Глаголев, М. Е. Поснов. У жанровому відношенні визначаємо такі підгрупи публікацій історико-екзегетичного та проблемно-екзегетичного характеру:

- статті, присвячені представникам патристичної екзегези; з огляду на важливість цієї методологічної традиції для православної біблієстики кількість таких публікацій не видається нам значною (спеціально як екзегети в публікаціях ТКДА досліджувалися, наприклад, лише Тертуліан, Амвросій Медіоланський, Юнілій Африканський, рецензувалися іноземні праці, присвячені екзегетиці отців-каппадокійців)⁷;

— екзегетичне розкриття тих чи інших питань біблійного богослов'я (біблійне вчення про Слово-Логос; співвідношення природного й

² Понад дві публікації з означеного напрямку на шпальтах ТКДА у різні роки.

³ Див.: *Поспехов Д.* О книге Премудрости Соломоновой (опыт историко-библиологического исследования) // ТКДА.- 1862.- № 1.- С. 11-52; № 10.- С. 180-212; № П.- С. 333-363; 1863.- № 5.- С. 49-106. *Сольский С.* Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА.- 1870.- № 9.- С. 589-640; 1871.- № 7.- С. 71-117. *Арсений, иеромонах.* Введение в св. книги Ветхого Завета. Из лекций, читанных студентам Петербургской ДА в 1823-1825 гг. // ТКДА.- 1873.- № 5(6).- С. 1-96; № 6(7).- С. 97-194. *Сольский С.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА.- 1877.- № 8.- С. 243-284; 1878.- № 4.- С. 98-127; *Царевский А. С.* Пятокнижие Моисея // ТКДА.- 1889.- № 2.- С. 282-332; № 5.- С. 48-102; № 6.- С. 171-222; № 8.- С. 566-616; № 10.- С. 181-229; № 12.- С. 456-479. *Богдашевский Д. И.* Послание св. ап. Павла к Ефесеям // ТКДА.- 1900.- № 3.- С. 435-476; № 6.- С. 254-285; 1901.- № 2.- С. 159-210; 1903.- № 2.- С. 254-304; № 4.- С. 505-537; № 6.- С. 213-274; № 10-12.- С. 273-368; 1904.- № 1-9.- С. 369-678. *Бродоец И. А.* Речь, произнесенная на коллоквиуме пред защитой магистерской диссертации «Книга пророка Осии» // ТКДА.- 1901.- № 12.- С. 359-382. *Рыбинский В. П.* О Библии (публичное чтение) // ТКДА.- 1902.- № 3.- С. 359-382. *Богдашевский Д. И.* О втором послании св. ап. Павла к Коринфянам // ТКДА.- 1902.- № 7.- С. 349-375. *Його ж.* Послание св. Апостола Павла к Евреям // ТКДА.- 1905.- Т. I.- № 3.- С. 325-359. *Його ж.* О личности св. Апостола Павла // ТКДА.- 1906.- Т. I.- № 1.- С. 1-16. *Його ж.* Первое послание св. Апостола Павла к Коринфянам // ТКДА.- 1905.- Т. I.- № 3.- С. 303-335. *Його ок.* Послание св. Апостола Иакова // ТКДА.- 1907.- Т. III.- № 10.- С. 181-210; № 11.- С. 439-462. *Його ж.* Второе соборное послание св. Апостола Петра // ТКДА.- 1908.- Т. П.- № 7.- С. 355-393. *Його ж.* Послание св. Апостола Иуды // ТКДА.- 1908.- Т. III.- № 11.- С. 361-389. *Рыбинский В. П.* Книга пророка Авдия // ТКДА.- 1909.- Т. III.- № 12.- С. 636-684. *Його ж.* Книга пророка Михея // ТКДА.- 1910.- Т. III.- № П.- С. 319-361; № 12.- С. 525-554.

⁴ Див.: *Сольский С. М.* Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА.- 1887.- № 3.- С. 358-376; *Рыбинский В. П.* Первый опыт Введения в Священное Писание // ТКДА.- 1900.- № 11.- С. 447-456.

⁵ *Филарет, архим.* Происхождение книги Иова // ТКДА.- 1872.- № 3.- С. 401-582; № 5.- С. 193-271; № 8.- С. 669-704; № 9.- С. 1-73. *Филарет, еп.* Происхождение книги Экклезиаст // ТКДА.- 1874.- № 10.- С. 1-101; 1875.- М 4.- С. 3-38; № 5.- С. 255-299. *Царевский А.* Происхождение и состав I и II книг Паралипомнон // ТКДА.- 1878.- № 7.- С. 79-192; № 8.- С. 221-275. *Дроздов Н. М.* О происхождении книги Товита // ТКДА.- 1884.- № 6.- С. 156-209; 1900.- № 9.- С. 3-23; 1901.- № 1.- С. 111-158; № 2.- С. 300-318. *Титов Ф. И.* Обстоятельства происхождения первого послания св. ап. Павла к Фессалоникийцам и интерес исследования о нем // ТКДА.- 1893.- № 12.- С. 497-515. *Родников В. П.* К вопросу о происхождении 1-ой Маккавейской книги // ТКДА.- 1907.- Т. II.- № 6.- С. 312-324. *Богдашевский Д. И.* Об источниках книги Деяний Апостольских // ТКДА.- 1910.- Т. III.- № 10.- С. 169-202. *Його ж.* Хронология книги Деяний Апостольских // ТКДА.- 1911.- Т. I.- № 1.- С. 1-29.

⁶ Див.: *Глибоковский Н. И.* Хронология Ветхого и Нового Завета // ТКДА.- 1910.- Т. I.- № 6.- С. 239-270; 1910.- Т. II.- № 7/8.- С. 375-Ш; I 911.- Т. I.- № 3.- С. 365-394; Т. П.- № 6.- С. 200-228; № 7/8.- С. 357-377.

⁷ Див.: *Скворцов К.* Трактат Тертуллиана о молитве Господней // ТКДА.- 1865.- № 3.- С. 419-438. *Сольский С. М.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА.- 1866.- № 10.- С. 157-190; № П.- С. 305-342; № 12.- С. 466-506. *Малеванский Г., свящ.* (реп. на:) Die grossen Kappadocier- Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten, Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese. v. Lie. H. Weiss. Braucnsberg, 1872 // ТКДА.- 1872.- № 12.- С. 593-595. *Лосев С.* Св. Амвросий Медиоланский как толкователь Священного Писания Ветхого Завета // ТКДА.- 1896.- № 3.- С. 295-332; № 7.- С. 271-317; № 12.- С. 470-485. *Рыбинский В. П.* Юний Африканский и его руководство к изучению Библии // ТКДА.- 1903.- № 10.- С. 238-257.

надприродного у священній історії, біблійна ангелологія, ідея Завіту - Союзу з Богом, біблійні чудеса, вчення про гріх, виправдання та спасіння, месіанська ідея, біблійна антропологія, вчення про Царство Небесне тощо)⁸; коментарі на окремі біблійні книги або їх фрагменти; тут цікавим видаються жанри «екзегетичних заміток» та розгорнутих тлумачень євангельських сюжетів, автором яких був Д. І. Богдашевський⁹; критично-апологетичні публікації, де на матеріалі конкретного біблійного тексту зіставлялися православна та протестантська екзегетичні програми або здійснювався критичний розбір цілої науково-богословської школи, як, наприклад, тюбінгенської¹⁰.

Біблійна історія. Біблійна археологія. Біблійна культура (суспільство, освіта, право, релігія). Цей проблемно-тематичний розділ тримає першість за кількістю та обсягом публікацій за 55 років (до 5—6 публікацій саме з цієї тематики щорічно). Окрім традиційних внутрішніх потреб православної екзегези у звертанні до історико-культурного контексту біблійних повідомлень, слід зважити також і на активний розвиток історичної критики в європейській біблеїстиці XIX — початку XX ст. Нарешті, на обсяг та кількість публікацій впливав також міждисциплінарний характер досліджень біблійної культури (археологія, громадянська та державно-політична історія стародавнього світу, економіка, право, освіта, мистецтво тощо). Найактивніше у цій проблематиці працювали у різні роки Я. О. Олес-

⁸ Див.: *Скрябин М., прот.* Бог Слово. Общий взгляд св. Евангелиста Иоанна Богослова на Божественное Лице Господа Иисуса Христа и мессианское служение Его роду человеческому (I, 10-19) // ТКДА.- 1874.- №5.- С. 162-188. *Сольский С.* Сверхъестественный элемент в новозаветном откровении по свидетельствам посланий ап. Павла, сравнительно с другими новозаветными книгами // ТКДА.- 1876.- № I.- С. 3¹⁹; № 2.- С. 203-221; № 5.- С. 296-335; № 9.- С. 443-⁹⁹; № 12.- С. 553-596; 1877.- № 1.- С. 15-234. *Богдашевский Д. И.* Закон и Евангелие // ТКДА.- 1899.- № 9.- С. 79-100. *Глаголев А. А.* Основные черты ветхозаветного учения об ангелах (речь перед защитой диссертации) // ТКДА.- 1900.- № П.- С. 447-456. *Богдашевский Д. И.* Действительность воскресения мертвых, по учению св. ап. Павла // ТКДА.- 1902.- № 1.- С. 61-98. *Глаголев А.* Учение Ветхаго Завета о грехе Д. Введенского // ТКДА.- 1902.- № 4.— С. 624-630. *Г. (Глаголев А. А.)* Новости русской богословской литературы. *М, Е. Поное.* Идея Завета Бога с израильским народом в Ветхом Завете (Опыт богословско-философского обозрения истории израильского народа). Богуслав, 1902 // ТКДА.- 1902.— № 7.- С. 455-460. *Поное М. Э.* Взаимодействие двух факторов в истории израильского народа - божественного и человеческого // ТКДА.- 1903.- № 6.- С. 333-352. *Скабалланович М. Н.* Что такое был рай? // ТКДА.- 1907.- Т. III.— № 12.- С. 554-572. *Поное М. Э.* Евангелие Иисуса Христа и Евангелие апостолов о Христе // ТКДА.- 1911-Т. I.-№3.-С. 395-428. *Богдашевский Д. И.* Христос Спаситель как чудотворец // ТКДА.- 1911.-Т. III- № 10.- С. 243-274; № 11.- С. 377-404. *Його ж.* Притчи Христа Спасителя о царствии небесном (Мт. 13, 1-52 и парал.) // ТКДА.- 1912.-Т.Ш.-№ 10.-С. 185-218.

⁹ Див.: *Шеголев Н. И.* Что такое «Книга Праведного» (Нав. X, 12,13)? // ТКДА.- 1882.- № 7.- С. 297-326. *Иннокентий, арх.* Мысли при чтении некоторых мест в Евангелистах // ТКДА.- 1883.— № 4.- С. 677-682. *Царевский А. С.* Пятюкнижие Моисея // ТКДА.- 1889.-№2.-С. 282-332; № 5.-С. 48-402; № 6.-С. 171-222; № 8.-С. 566-616; № 10.-С. 181-229; № 12.-С. 456-479. *Богдашевский Д. И.* Лжеучители, обличаемые в первом послании св. ап. Иоанна // ТКДА.- 1890.- № 3.— С. 483-520; № 4.— С. 674-713; № 5.- С. 60-91; № 6.- С. 280-305; № 7.- С. 408-441; № 8.- С. 545-564. *Його ж.* Объяснительные замечания к наиболее трудным местам соборного послания св. ап. Иакова//ТКДА.- 1894.-JV» 9,-С. 116-145. *Рыбинский В. П.* К изъяснению Псалтыри // ТКДА.- 1901.- № 12.- С. 493-511. *Його ж.* К изъяснению 22-го стиха XXXI-й главы книги пророка Иеремии // ТКДА.- 1903.-№7.-С. 523-533. *Богдашевский Д. И.* Экзегетические заметки//ТКДА.- 1904.-№ 3.-С. 442-449; № 6.-С. 304-330; 1905.-Т. П.-№6.-С. 253-270; 1907.-Т. П.-№ 6,-С. 196-216; 1909-Т. П.-№ 7/8.-С. 476-495; 1910.-Т. I.-№ 3,-С. 287-316. *Скабалланович М. Н.* Что дает богослову первая глава книги пр. Иезекииля? // ТКДА.- 1905.- Т. II.— № 6.- С. 271-276. *Богдашевский Д. И.* Послание св. Апостола Павла к Евреям // ТКДА.- 1905.- Т. I.— № 3.- С. 325-359. *Його ж.* Тайная вечеря Господа нашего Иисуса Христа//ТКДА.- 1906.-Т. III-№ 10.-С. 1-28. *Скабалланович М. Н.* О звезде волхвов//ТКДА.- 1906.-Т. III.-№ 12.- С. 443-460. *Поное М. Э.* О судьбах библейского Израиля (Римл. IX-XI) // ТКДА.- 1907.- Т. I- № 2,- С. 151-194; №4.-С. 490-512. *Богдашевский Д. И.* К изъяснению первого послания св. Апостола Павла к Коринфянам (I, 18-6, 20)//ТКДА.- 1911- Т. I.- № 4.- С. 459-482; Т. П.- № 5- С. 1-15. *Його ж.* Послание Апостолов на проповедь (Мт. 9, 35-10, 42) // ТКДА.- 1912.- Т. I.— № 1.- С. 1-29. *Його ж.* Послание Иоанном Крестителем к Иисусу Христу двух своих учеников и речь Господа о неверии народа (Мт. 11, 1-30; Лк. 7, 17-35) // ТКДА.- 1912.- Т. I.- № 3,- С. 362-380. *Його ж.* Отношение ко Христу Спасителю книжников и фарисеев (Мт. 12, 1-50 и парал.)//ТКДА.- 1912.-Т. II.-№ 5,-С. 1-39. *Його ж.* Христос Спаситель в окрестностях Вифсаиды-Юлии (Мт. 14, 1-34 и парал.)//ТКДА.- 1913.-Т. I.-№ 1.-С. 10-27. *Його ж.* Христос Спаситель в земле Геннисаретской, в пределах Тира и Силона и в Десятиградии (Мт. 14, 34-15, 38; Мк. 7, 24-8, 9). // ТКДА.- 1913.- Т. I- № 3- С. 329-354. *Його ж.* Христос Спаситель в Гетсимании // ТКДА.- 1913.- Т. Г- № 4.- С. 619-634. *Його ж.* Христос Спаситель в пределах Магдалинских, в Вифсаиде и в окрестностях Кесарии Филипповой // ТКДА.- 1913.- Т. П.— № 7/8.- С. 349-373. *Василий, арх.* (Богдашевский Д. И.) Последнее пребывание Христа Спасителя в Галилее (Мт. 17,1-18, 35 и парал.) // ТКДА.- 1913.- Т. III.- № 10- С. 175-203; № П.- С. 353-376. *Його ж.* Последнее путешествие Христа Спасителя во Иерусалиме (Мт. 19,1-20, 34; Мк. 10, 1-52; Лк. 18, 15-19, 28)//ТКДА.- 1914.-Т. I.-№ 1.-С. 1-34; №3.-С. 337-363. *Його ж.* Деятельность Христа Спасителя от входа в Иерусалим до пасхи страданий (Матф. 21,1- 26,2 и парал.)// ТКДА.- 1914.-Т. II,—№ 5.—С. 11-47; Т. III,—№ 11.— С. 213-243. *Оксиюк М. Ф.* Учение св. Апостола Павла об оправдании (Изъяснение Рим. 3, 21-26) // ТКДА.- 1914.- Т. II.— № 6.— С. 151-180; № 7/8.-С. 311-339. *Смирнов Н., свящ.* (рец. на:) Свящ. Ил. Гумилевский. Учение св. Апостола Павла о душевном и духовном человеке. Сергиев Посад, 1913 // ТКДА.- 1914- Т. I- № 3.- С. 497-518.

¹⁰ О Книге Деяний Апостольских, по поводу неправых взглядов на нес некоторых из современных протестантских толковников//ТКДА.- 1866.-№ 8.-С. 384-414; № 10.-С. 191-250. *Виноградов Ф.* Новая тюбінгенская школа // ТКДА.- 1869-№6.- С. 173-226; № 7.- С. 317-360; № 9.- С. 62-127.

ницький (є беззаперечним тут лідером - як викладач біблійної археології та давньоєврейської мови в КДА), архімандрит Антонін (Капустін), діяльність якого була тісно пов'язана із старожитностями Близького Сходу, С. Булатов, Ф. Я. Покровський, М. К. Маккавейський, В. П. Рибінський, О. О. Глаголев, М. С. Стеллецький, М. Е. Поснов. Виокремлюємо у цьому розділі такі підгрупи публікацій:

- статті з біблійної археології, присвячені актуальним подіям у розвитку цієї науки¹¹; є також цікаві публікації, що демонструють власний досвід прилучення до первинного археологічного матеріалу, власні спроби історико-археологічних та історико-куль-

турних реконструкцій. Відзначимо тут насамперед звіти про археологічні експедиції до Палестини, найповнішим з яких є звіт Я. О. Олесницького¹²; статті прикладного характеру, де матеріал і методологія біблійної археології та історії стародавнього світу застосовані для дослідження прийнятих церковною традицією персоналки, сюжетів та подій священної історії¹³; старозавітної історії в контексті історії Давнього Сходу¹⁴; різних аспектів зображеного в Біблії релігійного, суспільного та культурного життя: релігійних практик¹⁵, господарського та економічного¹⁶, правових відносин¹⁷, державного, громад-

¹¹ Див.: *Фоменко ЮІ., прот.* Новые раскопки в Иерусалиме // ТКДА.- 1894.- № 9.- С. 171-177. *Олесницький А.* Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей (с рисунками) // ТКДА.- 1877.- № 10.- С. 2-78. *Його ж:* Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р. Хр. (новый источник для библейской географии) // ТКДА.- 1876.- № 3.- С. 452-509. *Антонин (Капустин), архим.* О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // ТКДА.- 1878.- № 3.- С. 637-657. *Його ж.* Гробница Аарона на реке Ор // ТКДА.- 1879.- № 3.- С. 356-371. *Фоменко Кн., прот.* Заметки о гробе царя Давида // ТКДА.- 1898.- № П.- С. 439-150. *Рибинский В. П.* По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // ТКДА.- 1908.- Т. III.- № 11.- С. 436-158. *Анатолій, архим.* Дельфийская надпись и ее значение для хронологии ап. Павла // ТКДА.- 1913.- Т. I.- № 1.- С. 49-58.

¹² Див.: *Олесницький А.* Святая Земля. Отчет о командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. Часть 1-я. Иерусалим и его древние памятники (со многими рисунками в тексте) // ТКДА.- 1875.- № 2.- С. 215-371; № 3.- С. 481-569; № 4.- С. 93-192; № 6.- С. 511-587; № 7.- С. 107-160; № 12.- С. 275-350. Часть П-я. Замечательнейшие по древним памятникам места Иудеи (вне Иерусалима), Самарии, Галилеи верхней и нижней, Финикии и ливанской области // ТКДА.- 1876.- № 1.- С. 50-111; № 5.- С. 336-410; № 8.- С. 249-276; № 10.- С. 17-72; 1877.- № 2.- С. 335-379; № 3.- С. 441-468; № 5.- С. 262-300; № 12.- С. 463-524; 1878.- № 2.- С. 249-298; № 4.- С. 48-97; № 6.- С. 427-501; № 9.- С. 505-589. *Його ж.* Судьбы древних памятников св. земли (Речь, произнесенная в торж. собр. Киев. Дух. академии 28-го сент. 1875 г.) // ТКДА.- 1875-Л» 11.- С. 1-21.

¹³ Див.: *Гассиев Аф.* Симон волхв и его время (истор.-критич. очерк) // ТКДА.- 1869.- № 10.- С. 3-38; 1870.- № 2.- С. 445-473. *Антонин (Капустин), архим.* [комент. переклад]: Ф. И. Лаут. Фараон, Моисей и Исход // ТКДА.- 1875.- № П.- С. 249-271; № 12.- С. 455-472. О древнем имени Божисм // ТКДА.- 1887.- № 5.- С. 3-37. *Маккавейский Н. К.* Археология истории страданий Господа Иисуса Христа // ТКДА.- 1890-Л» 12.- С. 558-610; 1891.- № 1.- С. 37-86; № 2.- С. 208-274; № 3.- С. 418-475; № 4.- С. 580-627; № 5.- С. 99-150. *Песоцкий С. А.* Святыи пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА.- 1896.- № 8.- С. 1-28; № 9.- С. 29-76; № 10.- С. 77-156; № П.- С. 157-220; № 12.- С. 221-268; 1897.- № 2.- С. 269-300; № 3.- С. 301-332; № 4.- С. 333-364; № 5.- С. 365-412; № 6.- С. 413-444; № 7.- С. 445-491. *Покровский Ф. Я.* Военачальник Давидов - Иоав // ТКДА.- 1903.- № 8.- С. 535-585. *Глаголев А. А., свящ.* [Рец. на:] Архимандрит Феофан. Тетраграмма, ветхозаветное Божественное имя ЛПП // ТКДА.- 1906.- Т. I.- № 2.- С. 382-388.

¹⁴ Див.: *Олесницький А.* Государственная летопись царей иудейских, или книги забытые (Παραλειπόμενα) // ТКДА.- 1879.- № 8.- С. 393-479; № 12.- С. 415-462. *Його ж.* Государственная израильская летопись, или книга царей Херсма // ТКДА.- 1880.- № 5.- С. 3-83. *Покровский Ф. Я.* Разделение еврейского царства на царства Иудейское и Израильское // ТКДА.- 1885.- № 5.- С. 3-48; № 6.- С. 209-236; № 7.- С. 329-379; № 8.- С. 614-670; № 9.- С. 22-48; № 10.- С. 231-274; № 11.- С. 373-423; № 12.- С. 515-570. *Платон, иеромонах.* Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА.- 1898.- № 6-12.- С. 1-448; 1899.- № 2-4.- С. 449-670+I-IV.

¹⁵ Руководство к библейской археологии. Часть I. Богослужебные отношения израильтян. *Карла Фридриха Кейля.* Пер. с нем. под ред. А. Олесницкого // ТКДА.- 1871.- JV» 12.- С. 1-18; 1872.- № 1, 3, 7, 9, 11, 12.- С. 49-288; 1873.- № 1-7, 9-12.- С. 289-464; 1874.- № 1-7.- С. 465-592. *Верхболович М.* Пророческое служение в Израильском (десятикольном) царстве // ТКДА.- 1889.- № 4.- С. 631-691; № 5.- С. 137-163; № П.- С. 307-332; 1890.- № 2.- С. 255-314; № 10.- С. 217-266; 1891.- № 2.- С. 310-341; № 3.- С. 474-507; № 6.- С. 203-249. *Никитин А. А.* Синагоги иудейские как места общественного богослужения // ТКДА.- 1890.- № 3.- С. 471-482; № 4.- С. 637-673; № 7.- С. 442-457; № 8.- С. 565-606; № 9.- С. 62-80; № П.- С. 439-480; № 12.- С. 611-643; 1891.- № 4.- С. 527-579; № 6.- С. 250-282; № 7.- С. 436-495. *Рибинский В. П.* Древнееврейская суббота // ТКДА.- 1891.- № П.- С. 398-434; № 12.- С. 545-595; 1892.- № 2.- С. 230-273; № 3.- С. 387-404; № 4.- С. 546-587; № 6.- С. 304-342; № 9.- С. 116-141. *Ключарев Гр., свящ.* Значение ветхозаветного священства // ТКДА.- 1904.- № 2.- С. 202-297. *Поенов М.* К характеристике внутренней жизни послепленного иудейства // ТКДА.- 1904.- № 8.- С. 629-658; № 10.- С. 281-310; 1905.- Т. I.- № 3.- С. 360-404; Т. П.- № 7.- С. 343-412; *Його ж.* Мессия и мессианское царство по изображениям апокрифов и пророческих книг (к характеристике внутренней жизни послепленного иудейства) // ТКДА.- 1906.- Т. I.- № 3.- С. 389-447; Т. П.- № 6.- С. 177-213. *Рибинский В. П.* Ветхозаветные пророки // ТКДА.- 1907.- Т. III.- № 12.- С. 603-619; *Скабалланович М. Н.* Таинственный храм пророка Иезекииля // ТКДА.- 1908.- Т. I.- № 3.- С. 329-361; Т. П.- № 8.- С. 519-550. *Рибинский В. П.* О паломничестве в Иерусалим в библейское время // ТКДА.- 1909.- Т. III.- № 11.- С. 495-515. *Глаголев А. А., свящ.* Левиты и Левиино колено // ТКДА.- 1912.- Т. I.- № 2.- С. 171-190; № 3.- С. 341-361. *Попович Г. Г.* Значение Иерусалимского храма в ветхозаветной теократии // ТКДА.- 1913.- Т. III.- № 12.- С. 613-625.

¹⁶ Див.: *Булатов С.* Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // ТКДА.- 1883.- № 8, 9. *Його ж.* Древнееврейские монеты // ТКДА.- 1884.- № ю.- С. 223-247; № П.- С. 305-343; 1885.- № 3.- С. 384-412; № 6.- С. 255-294; № 7.- С. 420-434; № 8.- С. 582-595; № 12.- С. 601-656.

¹⁷ *Булатов Сергей.* Полицейское право у древних евреев // ТКДА.- 1883.- № 6.- С. 320-355.

ського та сімейного життя, освіти та виховання¹⁹, літератури та мистецтва²⁰.

Біблія та інші культури. Біблія та іудаїзм: релігійно-культурна компаративістика. Цей напрям безпосередньо пов'язаний з попереднім. Зусилля археологів та істориків, спрямовані на пошук матеріалу для реконструкції історико-культурного контексту біблійної оповіді, завжди були органічно включені у вивчення Давнього Сходу, пов'язані з дослідженням зв'язків, взаємодій та взаємовпливів між стародавніми культурами. Це давало підстави для кращого розуміння біблійної культури.

Спостерігаємо, що вже з 70-х рр. XIX ст. в рамках київської духовно-академічної біблеїстики, а конкретніше - у тісному зв'язку з дослідженнями біблійно-археологічними та біблійно-історичними поступово конституювалися компаративні дослідження стародавніх культур та релігій. Тут відзначимо зацікавленість академічної професури у дослідженні асиро-вавилонських впливів на біблійну культуру та релігію²¹; впливу давньої іранської релігії на деякі книги

Старого Завіту²²; історії самарянської спільноти як прикладу етнічного та релігійного синкретизму²³; культурної єдності та багатоманітності Стародавнього Сходу²⁴; взаємодії біблійної та елліністичної культур²⁵. Дослідження старозавітної (давньоєврейської) історії, релігії та культури, зафіксовані як у цьому, так і в попередньому розділі, тісно поєднувалися з дослідженнями талмудичної традиції та іудаїзму в цілому²⁶, тож можна твердити про фактичне започаткування в КДА досліджень у галузі іудаїки. Причому релігійна та культурологічна компаративістика здатна була проектуватися не лише у минуле, а й на сучасність початку ХХ ст.²⁷

Біблія як навчальна дисципліна. Викладання Біблії. Цей проблемно-тематичний напрям, як прикладний пов'язаний і з біблійною ісагогікою, і з екзегезою, і з аналізом біблійної історії та культури. Тому, звичайно, більшість творів із вже розглянутих розділів можуть бути проаналізовані у зв'язку з організацією викладання Біблії - як традиційного, в рамках певних конфесійних екзегетичних програм, так і базованого на науково-критичному підґрунті.

¹⁸ Див.: В-в А. [Воронов А.Д.] Семейный быт древних евреев по Пятюкнижию // ТКДА.- 1866.- № 10.- С. 251-288; № 11.- С. 416-442. Руководство к библейской археологии. Часть II. Гражданственно-социальные отношения израильтян. Карла Фридриха Кейля. Пер. с нем. под ред. А. Олесницкого // ТКДА.- 1875.- № 2-4, 6-8, 10, 12.- С. 33-208; 1876.- Xs 2, 4-10, 12.- С. 209-384. Стеллецкий Н., свящ. Брак у древних евреев // ТКДА.- 1891.- X° 8.- С. 511-561; X° 9.- С. 3-57; № 10.- С. 171-210; № 12.- С. 492-544; 1892.- № 2.- С. 274-318; № 7.- С. 265-415; № 8.- С. 567-628; № 10.- С. 225-260. Глаголев А. А. Древнееврейская благотворительность // ТКДА.- 1903.- № 1.- С. 1-83. Його ж. Закон ужичества или левиратный брак у евреев (Библейско-археологический очерк) // ТКДА.- 1914.- Т. I.- № 4.- С. 519-540.

" Див.: Ананьинский Н. Состояние просвещения у палестинских иудеев в последние три века перед Рождеством Христовым // ТКДА.- 1865.- X° 8.- С. 393-446. Маккаеийский Н. К. Воспитание у ветхозаветных евреев // ТКДА.- 1901.- № 5.- С. 117-142; № 11.- С. 269-305. Його ж. Древнееврейская школа // ТКДА.- 1903.- № 9.- С. 3-48.

²⁰ Див.: Олесницкий А. Древнееврейская музыка и пение // ТКДА.- 1871.- № П.- С. 107-161; № 12.- С. 368-417. Його ж. Ритм и метр ветхозаветной поэзии // ТКДА.- 1872.- № ю.- С. 242-294; Xs П.- С. 403-472; № 12.- С. 501-592.

²¹ Покровский Ф. Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе (сост. по соч. Георга Смита «Chaldaische Genesis» в нем. пер. Германа Делича. Лейпциг, 1876 // ТКДА.- 1879.- X° I.- С. 127-154. Дроздов Н. М. К вопросу о согласии библейских свидетельств с данными ассириологии // ТКДА.- 1896.- X° 8.- С. 490-533. Песоцкий С. А. Повествование асиро-вавилонских клинообразных надписей о творении мира // ТКДА.- 1901.- X° 10.- С. 228-276. Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // ТКДА.- 1903.- № 5.- С. 113-144. Рыбинский В. П. К вопросу об отношении Библии к Вавилону, [рсс. на:]. Н. V. Hircsch. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА.- 1904.- № 1.- С. 46-58.

²² Див.: Дроздов Н. М. Парсизм в книге Товита // ТКДА.- 1901.- № 6.- С. 244-285.

²³ Див.: Рыбинский В. П. Очерк истории самарян // ТКДА.- 1895.- № 3.- С. 424-472; № 11.- С. 387-27. Його ж. Источники для изучения самарянства // ТКДА.- 1911.- Т. II.- № 6.- С. 149-199. Його ж. Обзор самарянской письменности // ТКДА.- 1905.- Т. III.- № 9.- С. 87-144; X° 12.- С. 620-639. Його ж. Из истории самарян // ТКДА.- 1912.- Т. I.- X° 1.- С. 119-162. Його ж. Религия самарян // ТКДА.- 1912.- Т. П.- № 5.- С. 150-179; X° 7/8.- С. 337-374; Т. III.- № 9.- С. 124-180.

²⁴ Див.: Платон, иеромонах. Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА.- 1898.- X° 6-12.- С. 1-448; 1899.- № 2-4.- С. 449-670+1-IV. Глаголев А. А. [рсс. на:] Восточные обычаи в библейских странах. Г. В. Тристана.- Перев. с англ. В. Н. Аничковой.- Изд. Императорского Православного Палестинского Общества.- СПб., 1900 // ТКДА.- 1901.- X° 2.- С. 297-299.

²⁵ Див.: Рыбинский В. П. Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства // ТКДА.- 1898.- X° I.- С. 308-344; X° 12.- С. 451-483. Смирнов Н. П. Терапевты и сочинение Филона Иудея о жизни созерцателей (Περὶ βίου θεωρητικῶν) // ТКДА.- 1909.- Т. I.- № 1.- С. 1-27; № 2.- С. 237-266; № 3.- С. 357-370; X° 4.- С. 457-504; Т. П.- X° 5.- С. 1-21. Иваницкий В. Ф. О происхождении иудейского эллинизма Александрии // ТКДА.- 1912.- Т. I.- X° 2.- С. 253-269.

²⁶ Олесницкий А. Из талмудической мифологии // ТКДА.- 1870.- X° 1.- С. 149-209; X° 2.- С. 402-444; X° 4.- С. 201-244; № 8.- С. 273-327. Рыбинский В. П. Исторический очерк лжемессиянских учений в иудействе // ТКДА.- 1901.- X° 9.- С. 89-123. Мого ж. [рсс. на:] История израильского народа. Москва, Синод, типография, 1902 // ТКДА.- 1902.- X° 10.- С. 332-338. Глаголев А. А. [рсс. на:] Доцент иеромонах Иосиф. История иудейского народа по археологии Иосифа Флавия (Опыт критического разбора и обработки). Свято-Троицкая лавра. 1903 // ТКДА.- 1903.- X° 9.- С. 143-147.

²⁷ Глаголев А. А., свящ. Сионистское движение в современном еврействе и отношение этого движения к всемирно-исторической задаче библейского Израиля // ТКДА.- 1905.- Т. I.- № 4.- С. 513-565. Г. А. [Глаголев А.] Мнимое пророчество Ветхого Завета о Российской Государственной Думе // ТКДА.- 1905.- Т. III.- X° 12.- С. 660-663.

Важливість цього напрямку в КДА визначалася специфікою академії як православного церковного навчального закладу, орієнтованого на підготовку богословів, але насамперед - кадрів духовенства. Відповідно, з цим була пов'язана необхідність пошуку форм як богословського, так і популярного викладу біблеїстичних знань.

У рамках цього напрямку нас найбільше цікавили публікації, де або здійснювалася рефлексія над навчально-дидактичною організацією біблеїстичного матеріалу, або аналізувався відповідним досвід (як-от у рецензіях на підручники), або описувався власний досвід викладання Біблії. Так, в цілому невеликий за обсягом та кількістю публікацій напрям насправді виявився представленим авторами, котрі, кожен у свій час, уособлювали київську біблеїстику саме з боку здатності до саморефлексії, до концептуалізації досвіду, до пошуків шляхів практично-педагогічної реалізації богословського на наукового потенціалу²⁸.

Біблійна текстологія. Біблійні мови. Переклади Біблії. Важко переоцінити значущість біблійної текстології та дослідження біблійних мов. Ці біблеїстичні дисципліни, з одного боку, вкорінені у традиційну ісагогіку та екзегезу, а з іншого, починаючи з середини ХІХ ст. і до початку ХХ ст. пережили насправді революційні зрушення у зв'язку із знаковими дослідженнями та знахідками (давні біблійні кодекси, серед яких - Синайський; знахідки стародавніх папірусів у Єгипті тощо).

Беручи до уваги лише надруковане в ТКДА, зацікавлення біблійною текстологією в Академії не можна назвати аж надто значним: з 1865 до 1914 року - трохи більше десятка публікацій,

переважно вже на початку ХХ ст. Проте, уважніше придивившись, бачимо свідоме ставлення київських дослідників до знакових подій світової біблеїстики. Так, це рецепція досвіду К. Тішendorфа та полеміка з ним архімандрита Порфирія (Успенського), що була наслідком не дуже відомої світові (бо ж не дуже вдалої) співучасті Порфирія у віднайденні та оприлюдненні Синайського кодексу²⁹ Зустрічаємо також публікації, в яких текстологічні знахідки у Єгипті (в Асуані та на о. Елефантина) розглядалися в контексті питання про ідентифікацію грецького тексту Септуагінти³⁰. Останнє є цілком зрозумілим з огляду на потреби саме православної біблеїстики - так само як і публікація протягом 1912-1914 рр. великої праці вже згаданого відомого петербурзького біблеїста М. Н. Глибоковського, присвяченої аналізу грецької мови Старого й Нового Завіту³¹.

Публікації ж, присвячені іншим біблійним мовам, виглядають доволі поодинокі: крім згаданої вже праці Я. Олесницького про давньоєврейську поезику, зустрічаємо ще хіба статтю архімандрита Антоніна (Капустіна), де з православних позицій критично розглядається традиція давньоєврейської біблійної книжності, або рецензію на видання граматики єврейської мови³². Взагалі ж питання про вивчення та викладання біблійних мов у КДА, як правило, розглядалося переважно в секулярному контексті вивчення та викладання «класичних мов»³³, за винятком загальноросійської дискусії про викладання єврейської мови в духовних навчальних закладах, до якої у 1888-1889 рр. була долучена Рада КДА та академічна професура³⁴.

²⁸ *Сольский С.* [рц. на:] Руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета. Киев, 1871. Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета. Изд 2-е, дополненное и исправленное. Киев, 1871 // ТКДА.- 1871.- № 8.- С. 431-444. *Його ж.* [рц. на:] Руководственное пособие к пониманию Псалтыри. Свящ. Хр. Орда. Киев, 1882 г. // ТКДА.- 1883.- № 6.- С. 366-368. *Його ж.* [рц. на:] Руководство к изъяснительному чтению Четвероевангелия и Деяний Апостольских А. Иванова. Киев, 1886 + Учебное руководство к толковому чтению Четвероевангелия и книги Деяний Апостольских Д. Боголепова. Изд 2-е, исправл. и дополненное. Москва, 1886 // ТКДА.- 1886.- № 12.- С. 713-724. *Покровский Ф. Я.* [рц. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета доктора Августа Кслера. Эрланген и Лейпциг, 1893 // ТКДА.- 1894.- № 8.- С. 630-663; № 9.- С. 146-170. *Рыбинский В. П.* Библия для детей // ТКДА.- 1897.- № 1.- С. 3-34. *Його ж.* Первый опыт Введения в Священное Писание // ТКДА.- 1900.- № 11.- С. 447-456. *Його ж.* О Библии (публичное чтение) // ТКДА.- 1902.- № 3.- С. 359-382.

²⁹ Див.: Когда написано наше Евангелие (исследование К. Тисендорфа). Перевод Х. Орды // ТКДА.- 1865.- № 10.- С. 185-236. *Порфирий (Успенский), архим.* Письмо к Константину Тисендорфу (против древности Синайского кодекса) // ТКДА.- 1865.- № 11.- С. 429-436.

³⁰ Див.: *Введенский А., свящ.* Язык книги пророка Даниила в связи с историей ее происхождения (по поводу вновь найденных ассирийских и египетских папирусов) // ТКДА.- 1912.- Т. I.- № 4.- С. 493-510. *Шаницкий В. Ф.* Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета // ТКДА.- 1914.- Т. III.- № 11.- С. 259-301; № 12.- С. 367-419.

³¹ Див.: *Глибоковский Н. Н.* Библейский греческий язык в писаниях Ветхого и Нового Завета (Хронология Ветхого Завета) // ТКДА.- 1912.- Т. I.- № 2.- С. 191-209; Т. II.- № 6.- С. 203-228; 1913.- Т. I.- № 2.- С. 213-226; 1914.- Т. I.- № 4.- С. 541-560.

³² Див.: *Антонин [Капустин], архим.* Тенденциозные корректуры иудейских книжников (софсримов) в чтении Ветхого Завета // ТКДА.- 1879.- № 5.- С. 3-54. *Глаголев А. А., свящ.* [рц. на:] Проф. И. Г. Троицкий. Грамматика еврейского языка. Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1908, стр. V1+186 // ТКДА.- 1908.- Т. II.- № 8.- С. 687-689.

³³ Див.: *Певницкий В.* О значении классических языков в системе образования // ТКДА.- 1863.- № 11.- С. 329-400. *Корольков И.* О преподавании классических языков в духовных семинариях и академиях // ТКДА.- 1876.- № 10.- С. 258-293.

³⁴ Про цю дискусію див.: *Головащенко С. !.* Викладання й вивчення біблійних мов у КДА: культурно-конфесійні та ідеологічні обставини // Магістрiум.— К., 2004.— С. 22-34.

Проте утримаємося від категоричних тверджень щодо ступеня зацікавленості текстологічними та мовними проблемами, ґрунтуючись лише на спеціальних публікаціях у ТКДА. Адже, наприклад, перекладацька праця, пов'язана з підготовкою Синодального перекладу та з удосконаленням церковнослов'янського тексту Біблії, здійснювана в КДА³⁵, вимагала значних зусиль саме у галузі текстології, вивчення біблійних мов та дослідження біблійних перекладів. Хоча й не часто, але траплялися публікації, що торкалися історії перекладів - як-от історії створення Вульгати в контексті біографії Єроніма Стридонського³⁶ або в контексті аналізу культурно-політичної ситуації навколо створення російського перекладу Біблії³⁷. Особливо відзначимо публікацію С. М. Сольського про Острозьку Біблію³⁸ - видання, що стало визначною подією у духовному та культурному поступі України та усїєї Східної Європи.

Апокрифічна література. Апокрифи та канонічні книги Біблії. Публікації цієї групи в ТКДА не є численними: 14 статей та одна рецензія протягом 1861-1906 рр. У полі зору дослідників (у 1860-1870-ті рр. це був насамперед К. І. Скворцов; у 1880-ті рр.- К. Д. Попов; на початку 1900-х рр.- М. М. Дроздов та М. Е. Поснов) перебували передусім неканонічні тексти, так чи інакше дотичні до християнської церковної традиції. Це, наприклад, послання Полікарпа Смирн-

ського, Климента Римського, Варнави, Ігнатія Богоносця, книги Дидахе та «Пастир», книги Сивилл, сказання про листування Авгаря з Христом³⁹. Апокрифічним евангеліям присвячена одна з ранніх публікацій у ТКДА К. Скворцова⁴⁰. Цікавими видаються дослідження апокрифів у зв'язку з книгами канонічними або прийнятими Церквою (наприклад, розвідки М. М. Дроздова в контексті його ісагогічного дослідження книги Товита⁴¹). Також здійснювалося порівняння апокрифів та канонічних книг щодо значущих богословських ідей та сюжетів (наприклад месіанської ідеї у М. Е. Поснова⁴²).

Історична критика Біблії. Наукове дослідження Біблії. Біблійний конкордизм. Цей напрям у публікаціях професури КДА також тісно поєднаний з ісагогікою, екзегезою, з історичними та культурологічними розвідками, ґрунтованими на біблійних сюжетах. Адже, як бачимо з аналізу, зіставлення та взаємодія традиційної та науково-раціоналістичної ідейно-методологічних парадигм уже з кінця ХІХ ст. були одним з важливих змістових складників київської духовно-академічної біблеїстики. Поряд із традиційним православним застосуванням історичного матеріалу для контекстуального дослідження біблійних персонажів та сюжетів⁴³ бачимо спроби критичного зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної методології⁴⁴, рефлексію з приводу феномену біблійної критики⁴⁵. Врешті-решт,

³⁵Наприклад, переклади 1 Сам. / П. Максимовича, друковані в «Трудах КДА» у 1861 р.; книг Естер та Ісай'ї. О. Олесницького, публіковані у 1865-1866 рр.; переклади Бут., Притч, Псалтирі, Пісні Пісень, Естер, 1 та 2 Мак. архимандрита, а згодом єпископа Порфирія (Успенського), друковані у 1869 та 1873-1875 рр.

³⁶Див.: Шеголев Н. І. Жизнь блаженного Иеронима Стридонского // ТКДА.- 1863.- № 1-3.

³⁷Див.: Сольский С. Об участии императора Александра I в издании Библии на русском языке // ТКДА.- 1878.- № 1.- С. 172-196.

³⁸Див.: Сольский С. Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя // ТКДА.- 1884.- № 7.- С. 293-320.

³⁹Див.: Скворцов К. О книгах Сивилл // ТКДА.- 1862.- № 7.- С. 348-384. Августин, пером. Два окружных послания св. Климента Римского о девстве или о девственницах // ТКДА.- 1869.- № 5.- С. 193-227. Скворцов К. О послании св. Поликарпа Смирнского // ТКДА.- 1872.- № 6.- С. 452-462. Його ж. О послании св. Ігнатія Богоносця // ТКДА.- 1872.- № 7.- С. 545-558. Його ж. Когда написана книга «Пастырь»? // ТКДА.- 1872.- № 10.- С. 205-241. Його ж. Когда написано послание Варнавы? // ТКДА.- 1873.- № 8.- С. 93-113. Його ж. О послании к Диогнету // ТКДА.- 1873.- № 8.- С. 45-68. Його ж: Когда написано второе послание Климента Римского к коринфянам? // ТКДА.- 1874.- № 1.- С. 2-23. Його ж. О первом послании Климента Римского к коринфянам // ТКДА.- 1874.- № 4.- С. 48-67. Попов К. Д. Учение двенадцати апостолов (новооткрытый памятник древней христианской письменности) // ТКДА.- 1884.- № 11.- С. 344-484. Родников В. К сказанию о сношениях князя Авгаря со Христом Спасителем // ТКДА.- 1903.- № 7.- С. 503-513.

⁴⁰Див.: Скворцов К. О евангелиях апокрифических // ТКДА.- 1861.- № 12.- С. 381-418.

⁴¹Див.: Дроздов Н. М. Сказания об Ахикаре или Акире премудром и отношении их к Библии // ТКДА.- 1901.- № 5.- С. 65-91. Його ж. Тип благородного умершего в народных сказаниях и в книге Товита // ТКДА.- 1901.- № 7.- С. 417-424.

⁴²Див.: Поснов М. Э. Мессия и мессианское царство по изображениям апокрифов и пророческих книг (к характеристике внутренней жизни слепого иудейства) // ТКДА.- 1906.- Т. 1.- № 3.- С. 389-417; Т. II.- № 6.- С. 177-213.

⁴³Див.: Гассиев А. Ф. Симон волхв и его время (истор.-критич. очерк) // ТКДА.- 1869.- № 10.- С. 3-38. Песоцкий С. А. Святыи пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА.- 1896.- № 8.- С. 1-28; № 9.- С. 29-76; № 10.- С. 77-156; № 11.- С. 157-220; № 12.- С. 221-268; 1897.- № 2.- С. 269-300; № 3.- С. 301-332; № 4.- С. 333-364; № 5.- С. 365-412; № 6.- С. 413-444; № 7.- С. 445-491; Богдашевский Д. И. Исторический характер книги Деяний Апостольских // ТКДА.- 1909.- Т. III.- № П.- С. 381-425.

⁴⁴Див.: О книге Деяний Апостольских, по поводу неправых взглядов на нее некоторых из современных протестантских толковников // ТКДА.- 1866.- № 8.- С. 384-414; № 10.- С. 191-250. Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // ТКДА.- 1902.- № 2.- С. 269-302. Глаголев А. А., свящ. Ветхий Завет и его непреходящее значение в христианской церкви (по поводу древних и совр. литрат. и обществ. течений против общепринятого значения и употребления христианами ветхозав. свящ. писаний // ТКДА.- 1909.- Т. III.- № П.- С. 353-380.

⁴⁵Див.: Рыбинский В. П. Библиейская ветхозаветная критика // ТКДА.- 1908.- Т. III.- № 12.- С. 575-613. Богдашевский Д. И. Критические этюды по Новому Завету // ТКДА.- 1908.- Т. I.- № 4.- С. 477-511.

бачимо спроби позитивного осмислення наукової методології, евристичної значущості історичної критики та «нові ісагогіки» — як-от у М. М. Дроздова⁴⁶, одного з родоначальників біблійно-історичної школи в православній біблеїстиці ХХ ст.

Дещо окремо відзначаємо кілька публікацій, поява яких пов'язана з актуалізованою в рамках саме раціоналістичної біблійної критики проблемою біблійного конкордизму, тобто узгодження біблійних повідомлень з даними наук, в т. ч. і природничих. Так, одним з центральних дискусійних сюжетів був сюжет про історичність та відповідність науці біблійної оповіді про створення світу; тож бачимо публікації, присвячені цьому питанню⁴⁷.

Критико-бібліографічні публікації: Огляди, рецензії. Це найбільший саме за кількістю публікацій розділ аналізованого масиву: з 1864 до 1911 р. зафіксовано близько 75 різних за жанром та тематичним спрямуванням критико-бібліографічних публікацій київських біблеїстів. Цей масив значимий саме тим, що здатний бути індикатором залучення київської духовно-академічної біблеїстики як до вітчизняного, так і до світового наукового та богословського простору. Він здатен продемонструвати міру сприйняття актуальної у світі на тих чи інших етапах біблеїстичної проблематики; динаміку та спрямованість реагування на методологічні та ідейні виклики, а також здатен бути, як нам здається, індикатором вектора та ступеня рецепції київською біблеїстикою тих чи інших дослідницьких та герменевтичних моделей. Відповідно, критико-бібліографічні публікації в ТКДА можуть бути структуровані за контекстом, за жанрами та за тематикою.

За контекстом визначаємо «зовнішню» та «внутрішню» бібліографію - публікації, присвячені іно-

земним та російським авторам-біблеїстам. Можемо порівнювати, зокрема, швидкість реагування російської та закордонні роботи. Таке порівняння опосередковано вказує на рівень приступності нових наукових та богословських джерел в академічному вжитку, а також на ступінь їх залучення до науково-богословської та викладацької праці. Слід відзначити, що відгуки на іноземні публікації, як правило, з'являлися вже наступного року після видання, а на російські - протягом того ж року. Такі показники, з огляду на тодішній рівень розвитку книжкового ринку, зв'язку та транспорту, є високими і свідчать про розвинену систему книгопостачання та комплектації академічної бібліотеки. Широке тематичне коло рецензованих робіт, регулярність та частота появи оглядів та рецензій є одним із показників рівня інтенсивності професійної комунікації в духовно-академічному середовищі.

За жанрами критико-бібліографічних публікацій у ТКДА можна виокремити:

- щорічні бібліографічні огляди іноземної літератури з біблеїстики (досліджень Старого та Нового Завіту, праць з біблійної археології), що часом були доволі регулярними: протягом 1882-1888 рр. (головним чином зусиллями А. С. Царевського); 1898-1901 та у 1905 рр. (працею В. П. Рибінського та О. О. Глаголева)⁴⁸;
- рецензії на іноземні та російські праці, серед яких, у свою чергу, визначаються тематичні лінії, зокрема, ісагогіка, екзегеза, історична критика, текстологія, археологія, релігійна та культурна компаративістика, викладання тощо⁴⁹.

За цими тематичними лініями корпус рецензій, уміщених у ТКДА, корелюється з уже визначеними вище проблемно-тематичними напрямками публікацій і повинен розглядатися у зв'язку з

* Див.: Дроздов Н. М. В защиту свободного научного исследования в области библиологии // ТКДА. - 1902. - № 10. - С. 300-331; № 11. - С. 490-541.

⁴⁷ Песоцкий С. А. К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира // ТКДА. - 1898. - № 3. - С. 289-329. Ястребов М. Ф. Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания // ТКДА. - 1903. - № 5. - С. 1-29.

⁴⁸ Див.: Царевский А. С. Библейская литература истекшего года на западе. Ветхий Завет // ТКДА. - 1882. - № 4. - С. 341-354; 1883. - № 9. - С. 109-122; 1884. - № 5. - С. 103-123; 1885. - № 4. - С. 566-602; 1886. - № 12. - С. 675-712; 1888. - № 2. - С. 352-364; № 3. - С. 436-449. Його ж. Библейская литература истекшего года на западе. Новый Завет // ТКДА. - 1882. - № 10. - С. 206-220; 1883. - № 12. - С. 685-700; 1885. - № 11. - С. 470-504; 1887. - № 3. - С. 425-457. Рибинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший год // ТКДА. - 1898. - № 3. - С. 429-456; 1899. - № 5. - С. 122-144; 1900. - № 6. - С. 286-310; 1905. - Т. П. - № 5. - С. 124-146; Т. 111. - № 11. - С. 413-435. Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библейской археологии // ТКДА. - 1901. - № 11. - С. 466-474; № 12. - С. 610-618.

⁴⁹ Див., напр.: Маневанский Г., свящ. [рец. на:] Die grossen Kappadicier - Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten, Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese. v. Lie. H. Weiss. Brauensberg, 1872 // ТКДА. - 1872. - № 12. - С. 593-595. Рибинский В. П. [рец. на:] Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедост. и излож. в связи с новейш. научн. изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. I, с илл. по памятникам. Пер. свящ. В. В. Воронцова. Москва, 1897 // ТКДА. - 1897. - № 10. - С. 304-308. Глаголев А. А. [рец. на:] Восточные обычаи в библейских странах. Г. В. Тристана. Пер. с англ. В. Н. Аничковой. Изд. Импер. Правосл. Палест. О-ва. СПб., 1900 // ТКДА. - 1901. - № 2. - С. 197-299. Рибинский В. П. К вопросу об отношении Библии к Вавилону, [рец. на:] Н. В. Нипрехт. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА. - 1904. - № 1. - С. 46-58. Богдашевский Д. И. [рец. на:] И. Сазрлнд. Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907 // ТКДА. - 1907. - Т. III. - № 9. - С. 140-143. Його ж [рец. на:] Архимандрит Михаил (Богданов). Преображение Господа Иисуса Христа, Его предсказания о своей смерти и воскресении и наставления ученика в Капернауме. Опыт экзегетического исследования XVII и XVIII глав св. Матфея. Казань, 1906 // ТКДА. - 1909. - Т. III. - № 9. - С. 163-166. Його ж. [рец. на:] Богословский М. Общественное служение Господа нашего Иисуса Христа по сказаниям св. Евангелистов. Историко-экзегетическое исследование // ТКДА. - 1909. - Т. III. - № 9. - С. 168-171. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Н. Баженов. Характеристика Четвертого Евангелия со стороны содержания и языка в связи с вопросом о происхождении Евангелия // ТКДА. - 1910. - Т. III. - № 9. - С. 149-168.

ними. Цікаво, що тематика оглядів та рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених та богословів, також демонструє і своєрідну «подієвість» європейської та російської біблеїстики у другій половині XIX — на початку XX ст., акцентуючи на певних «критичних пунктах» її розвитку. Так, у середині 1860-х рр. спостерігаємо перші рефлексії з приводу історико-критичних аспектів творчості Е. Ренана та Д. Штрауса, які стали достатньо потужним подразником для традиційної ісагогіки та екзегези не лише в Російській імперії, а й у Європі. Водночас бачимо перші спроби критичного розбору та спростування раціоналістичної протестантської біблеїстики⁵⁰. 1870-ті рр. демонструють приклади спокійнішого ставлення до європейських здобутків - аж до сприйняття переказів та коментованих перекладів популярних за кордоном праць⁵¹. 1880-ті рр. характерні появою згадуваних вже систематичних оглядів закордонної біблеїстичної літератури, які об'єктивно сприяли переважанню науково-критичної рефлексії над апологетичною⁵². Правда, часом ідеологічна домінанта, визначена статусом КДА в релігійно-політичній та культурно-освітній системі Російської імперії, давалася взнаки, і критичні огляди ставали елементом церковного офіціозу⁵³. У 1890-х рр. серед небагатьох критико-бібліо-

графічних публікацій помітним був відгук на фундаментальну працю Ф. Вігуру, яка, по суті, підсумовувала традицію «старої ісагогіки»⁵⁴.

Перше десятиліття XX ст. було достатньо представлене відгуками на публікації західних авторів з біблійної археології, що пов'язано з відомими знахідками на межі двох століть⁵⁵. Знову актуалізувалися питання історичної критики Біблії, раціоналізму в біблеїстиці (реакція на чергові перевидання праць Е. Ренана, на роботи представників німецької ліберально-протестантської екзегези, які застосовували історико-критичні методи⁵⁶). Нарешті, у 1910-ті рр., як і в попередній період, залишалася актуальною рефлексія з приводу біблійної історії, історичної критики Біблії, а також текстології⁵⁷.

«Внутрішня» бібліографічна критика, відображена в публікаціях ТКДА, мала, звичайно, менш полемічний характер. Визначальними для реагування на публікації колег-співвітчизників були радше усталені професійні науково-богословські зацікавлення авторів рецензій, хоча не можна не відзначити все ж кількох особливо активних рецензентів (С. М. Сольський, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський, О. О. Глаголев). Найпомітнішою полемічною реакцією була тут реакція на книгу М. Морозова про походження Апокаліпсису⁵⁸.

⁵⁰ Див.: *Воронов А.* Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания // ТКДА.- 1864.- № 4.- С. 403-447; № 9.- С. 1-70. Див.: *Орда Х.* Апологетическая и полемическая литература на Западе против сочинения Эрнеста Ренана «*Vic de Jesus*» // ТКДА.- 1864.- № 9.- С. 71—160. *Його ж.* Характеристический образ Иисуса. Библиейский опыт. соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // ТКДА.- 1864.- № 10.- С. 237-244. *Його ж.* Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // ТКДА.- 1864.- № 10.- С. 244-252. *Його ж.* Элементарная и критическая история Иисуса, соч. Пейра. Париж, 1864 // ТКДА.- 1864.- № 10.- С. 252-260.

⁵¹ Див.: *Малежанский Г., свящ.* [рсс. на:] The witness of history to Christ. The Hulsean lectures for the year. 1870. By the rev. F. Farrer + Entstehung des Christentum, von T. Allies. Autorisirte Uebersetzung. Münster, 1870 // ТКДА.- 1872.- № 4.- С. 161-163. *Його ж.* [рсс. на:] Die grossen Kappadocier-Basilien, Gregor von Nazianz und Oregor von Nissa als Exegeten, Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese. v. Lie. H. Weiss. Braunsberg, 1872 // ТКДА.- 1872.- № 12.- С. 593-595. Також згадаємо про коментований переклад книги Ф. Й. Лаута «*Фараон, Моисей и Исход*», здійснений 1875 р. архім. Антоніном (Капустиним) або про переказ твору Георга Сміта «*Chaldaische Genesis*», зроблений 1879 р. Ф. Покровським.

⁵² Див.: *Олесницький А.* Книга Песни Песней и ее новейшие критики // ТКДА.- 1881.- № 4.- С. 367—451; № 5.- С. 45-77; № 7.- С. 255-323; № 12.- С. 405-465; 1882.- № 1.- С. 1-44; № 3.- С. 171-201; № 6.- С. 190-207; № 9.- С. 3-51. *Сельский С. М.* Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна. Сочинение Оберлсна. Перевод протоиерея А. Романова // ТКДА.- 1883.- № 6.- С. 365-366. *Олесницький А.* Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // ТКДА.- 1883.- № 11.- С. 333-395; № 12.- С. 535-616. *Сольский С. М.* Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА.- 1887.- № 3.- С. 358-376.

⁵³ Див.: *Покровский Ф. Я.* По поводу возражений современной критики против существования Моисеева закона ранее древнейших пророков-прорицателей // ТКДА.- 1890.- № 1.- С. 61-98.

⁵⁴ Див.: *Рыбинский В. П.* [рсс. на:] Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедоступный и изложенный в связи с новейшими научными изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. I с иллюстрациями по памятникам. Перевод свящ. В. В. Воронцова. Москва, 1897 // ТКДА.- 1897.- № 10.- С. 304-308.

⁵⁵ Див.: *Глаголев А. А.* Новости немецкой литературы по библиейской археологии // ТКДА.- 1901.- № П.- С. 466-474; № 12.- С. 610-618. А також праці В. П. Рибінського 1903 та 1904 рр., присвячені критиці панвавилонізму (див. у розділі компаративістики).

⁵⁶ Див.: *Глаголев А. А.* [рсс. на:] Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch, Tubingen und Leipzig // ТКДА.- 1902.- № П.- С. 491-504. *Богдашевский Д. И.* [рсс. на:] Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса // ТКДА.- 1907.- Т. III.- № 9.- С. 148-151. *Б. Д.* [рсс. на:] A. Hamack. Lucas der Arzt, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beitrag zur Einleitung in das Neue Testament) S/1+160 // ТКДА.- 1909.- Т. III.- № 9.- С. 166-168.

⁵⁷ Див.: *Глаголев А. А., свящ.* [рсс. на:] Палестина и ее история. Шесть популярных лекций профессора Г. фон Содена. Пер. с нем. В. Линд. Москва, 1909. Стр. VI+140 // ТКДА.- 1910.- Т. П.- № 10.- С. 306-308. *Богдашевский Д. И., прот.* [рсс. на:] О. Пфлейдерер. Возникновение христианства. Перевод Г. Ф. Львовича. С.-Петербург, 1910, 175 стр. // ТКДА.- 1911.- Т. I.- № 2.- С. 290-292. *Богдашевский Д. И., прот.* [рсс. на:] Adolf Deissmann. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-romischen Welt, Tubingen, 1909. I+IX+376 // ТКДА.- 1911.- Т. I.- № 2.- С. 294-298.

⁵⁸ Див.: *Богдашевский Д. И.* [рсс. на:] Н. Морозов. Откровение в грозе и буре. История возникновения Апокалипсиса // ТКДА.- 1908.- Т. III.- № 9.- С. 143-148.

Результати проведеного аналізу створюють підстави для розширення поля дослідження. Зокрема, аналізований масив може бути розширений за рахунок інших публікацій біблеїстів з КДА як у Києві, так і поза ним. У зв'язку з цим заслуговують на дослідження публікації київських авторів у друкованих органах СПбДА, МДА, КазДА і навпаки - публікації вчених і бо-

гословів цих академій у ТКДА. Подальший аналіз біблеїстичної проблематики в КДА може здійснюватися в цілому та за окремими проблемно-тематичними напрямками у зв'язку з еволюцією проблематики європейської біблеїстики та з урахуванням аналогічних процесів в інших духовних академіях розглядуваного періоду.

S. Golovashchenko

**BIBLICISTIC PROBLEMS IN THE ACADEMY
IN 1861-1914
(According to Articles in «Trudy KDA»)**

The description and preliminary analysis of biblicistic articles written by KDA professors is presented. The main problems and trends for further investigation are determined.